

MARKO ANTUN DE DOMINIS I SPLIT U PUTOPISU JOHNA MASONA NEALEA

UDK: 262.12 Dominis, Markantun de
821.111-992.09 Neale, John Mason
Primljeno: 13. 9. 2010.
Stručni rad

TAMARA TOMIĆ GRČIĆ
Kaštelanska 6
21000 Split, HR

Anglikanski svećenik J. M. Neale objavio je godine 1861. u Londonu svoj putopis o Dalmaciji, Istri, Hrvatskoj, Štajerskoj i Crnoj Gori. Dio koji se odnosi na M. A. De Dominisa te na povijest i spomenike grada Splita ovdje je prvi put donesen u prijevodu na hrvatski, zajedno s komentarima, bilješkama i ispravcima prevoditelja.

Ključne riječi: Neale, De Dominis, Split, Čiovo, putopis

John Mason Neale bio je engleski anglikanski svećenik, znanstvenik i prevoditelj. Rođen je u Londonu 1818., studirao u Cambridgeu te je autor mnogih književnih djela, prijevoda te posebice liturgijskih himni, po kojima je i najpoznatiji. Znao je mnogo jezika i ostavio je veliki trag kao prevoditelj, prevevši brojne antičke i srednjovjekovne himne s latinskoga i grčkoga, te je ostao zapamćen i kao prevoditelj istočne liturgije na engleski. Osim toga, napisao je i *Povijest Istočne crkve*¹, a to njegovo zanimanje za istočne crkvene običaje vjerojatno ga je, među ostalim, i potaknulo na njegovo putovanje u Dalmaciju i proučavanje njezine crkvene povijesti.

J. M. Neale krenuo je 17. travnja 1860. na svoje putovanje po Dalmaciji, koje je rezultiralo knjigom *Notes, Ecclesiological and Picturesque, on Dalmatia, Croatia, Istria, Styria, with a visit to Montenegro* (Crkvene i slikovite bilješke o Dalmaciji, Hrvatskoj, Istri, Štajerskoj, s posjetom Crnoj Gori), objavljenom

1861. u Londonu. Ovaj crkveni putopis obuhvatio je u 12 poglavlja Austriju, Štajersku, Trst i Akvileju, te istočnu jadransku obalu od Istre do Crne Gore.

Iako Neale svoj putopis o Dalmaciji piše nakon onih mnogo poznatijih, koje su napisali Robert Adam², John Gardner Wilkinson³ i A. A. Paton⁴, njegovo djelo razlikuje se od ostalih sličnih putopisa tog vremena upravo po tome što se ponajprije bavi crkvenom poviješću, od čega je najzanimljivije njegovo zanimanje za život i djelo Marka Antuna De Dominisa.⁵ Zbog toga, a i iz razloga što je ovo djelo najmanje poznato od svih spomenutih, smatrali smo da bi bilo potrebno donijeti u prijevodu na hrvatski barem onaj dio koji se odnosi na Split i njegovu povijest. U prijevodu je donesen kraj VII. poglavlja, koje se bavi autorovim putovanjem od Šibenika prema Splitu, te VIII. poglavlje, koje opisuje život Marka Antuna De Dominisa te antičke, srednjovjekovne i novovjekovne spomenike grada Splita. Osim toga, ovo poglavlje donosi i kratak dio na samom kraju koji se odnosi na povijest i spomenike Čiova. Za dijelove koji se bave spomenicima Neale se u najvećoj mjeri oslanja na svoje prethodnike, Gardnera Wilkinsona te nešto manje Adama, dok se za povijesne činjenice, pogotovo informacije o De Dominisu, oslanja najviše na Farlatijevo djelo *Illyricum sacrum*.⁶

U svom djelu Neale rabi mnoge talijanizirane nazive, no u prijevodu se koriste današnji standardizirani nazivi, a u bilješkama je naveden oblik koji se pojavljuje u engleskom originalu. Za određivanje hrvatskih naziva otoka i mjesta korištena je zemljopisna karta Maxa Trauxa iz 1810. godine, na kojoj su nazivi koji su u najvećoj mjeri odgovarali onim nazivima kojima se Neale koristi u svojoj knjizi. Osim toga, važno je napomenuti da su bilješke ispod samog teksta originalne bilješke J. M. Nealea, prevedene na hrvatski, i za njih su zadržane i izvorne oznake, dok se iza samog prijevoda nalaze bilješke prevoditelja, koje su u tekstu označene brojkama.

Poglavlje VII. Zadar i Šibenik

(...) Ostavili smo Šibenik u podne, bio je vedar dan. Nakon što smo se provukli kroz uzak kanal svetog Ante, slijeva nam je ostao Sv. Nikola⁷; u bli-

zini s desne strane ležao nam je otok Zlarin⁸ sa svojim jelovim lugom. On ima 1840 stanovnika, a crkva posvećena Uznesenju Blažene Djevice Marije⁹ je moderna. Provlačeći se između malenih otoka Krbele¹⁰ i Drvenika¹¹, obaju nenaseljenih, s lijeve strane ostala nam je mala seoska kula¹² otoka Krapnja¹³ i mi smo se našli jugozapadno, gdje planina Trtar¹⁴ gura svoje goleme stijene daleko u more. Planina je tamna, mračna, prekrivena borovima, a obala je ovdje hridinasta.

Dalje smo prošli pokraj otoka Tmara¹⁵, onda između Smokvice¹⁶ i kopna, pa nam je zdesna ostao Maslinovik¹⁷ i drevno sivo selo Primošten¹⁸ slijeva; nakon toga pokraj otoka Jaz¹⁹ i Mulo²⁰ oplovismo Rt sv. Ivana sa samostanom²¹ koji se nadvija s jednog od izdanaka brda Trtar.

Nakon toga nakratko napustismo kopno i prodosmo između velikog otoka Čiova²², o kojem ću imati još ponešto reći, s lijeve strane, te Šolte s desne. Dok smo prolazili pokraj obale ovog drugog otoka, ona je izgledala ljupko na zalazećem suncu, a ponajviše jedna mala uvala, Rogač²³, koja je još uvijek ostala u mom sjećanju kao rijetka vizija ljepote.

Tada se, iza rta Prisniz²⁴ na Čiovu, kopno otvori još jednom, i daleko, daleko ugledam visoki zvonik nekadašnjeg Jupiterovog hrama²⁵, današnje splitske katedrale.

Poglavlje VIII.

Split

Da, Spalāto a ne Spalāto; a još manje Spalatro, kako ga često nalazimo napisanog. Ime je jednostavno izvedeno iz Dioklecijanove palače.²⁶

A kakve su nas misli obuzimale dok smo dolazili Šoltanskim kanalom²⁷, dok je veličanstveni zvonik postajao sve veći i veći? Kakve druge no misli o jadnome Marku Antunu De Dominisu?

Dopusti mi da ti ispričam, o plemeniti čitatelju, njegovu tužnu povijest.

U kasnom kolovozu 1602. došla je u Rim vijest da je nadbiskupsko mjesto u Splitu slobodno. Dominikanci su održali nekoliko misa u spomen na svog brata Dominika Marescottija²⁸, pokojnog nadbiskupa; kardinali su se raspitivali koliko to mjesto vrijedi; mletački poslanik iščekivao je upute; kanonici Sv. Jeronima Ilirskog u Gradu²⁹ kazivali su da bi bila šteta službu dati čovjeku koji ne poznaje jezik.

Razmatrano je nekoliko kandidata: jer biti metropolit i nadbiskup cijele Dalmacije ipak je imalo neku težinu, iako je nadbiskupija, koja je poput ove bila bacana na sve strane, od Konstantinopola do Mađarske, od Napulja do Bosne, od hrvatskog bana do mletačkog dužda, zapravo vrijedila malo. Nakon nekoliko dana senjski* biskup došao se pokloniti kardinalu Cinthiju³⁰, a njegovo ime bilo je Marko Antun De Dominis. Njemu u prilog išli su glasovi Kaptola³¹; kako je rodом bio Hrvat³², tečno je govorio jezik; Prevedra Republika nije bila nesklona; on je bio spreman na to da u slučaju promaknuća svesrdno vrši svoju dužnost, i nadao se zaštiti Prečasnog Gospodstva[†]. Bio je predstavljen Papi; a zapisnici konzistorija govore nam da je 15. studenog M. Antun razriješen veza sa senjskom Crkvom i premješten u Split.

No već prije toga počelo se pričati da novi biskup ima neke osebuje stavove. Bio je sklon tome da živi u Splitu i da naporno radi. Imao je određene neugodne ideje vezane uz izvođenje autoriteta Crkve izravno od Krista, te je objavio svoju apsolutnu namjeru da propovijeda svom narodu svaki dan u vrijeme slijedeće Korizme.³³ Stvar je zaista bila prevršila svaku mjeru, u to vrijeme to se tako nije radilo; ako mu se to sviđa, on može tu i tamo propovijedati nakon pontifikalne mise, ali svakodnevna propovijed je nemoguća. *Zbog čega?* pitao je De Dominis. *Krizostom*³⁴ i *Grgur*³⁵ su to smjeli, zašto ne bih mogao i ja? Ali nitko ne zna u kakvom ruhu bi trebao propovijedati! oni su bili uporni. Onda ću ja saznati bio je odgovor. I u skladu s time *Zbor obreda je odgovorio da on mora propovijedati u svom običnom i svakodnevnom ruhu, u rocketi i moceti sa stolom, osim u slučaju kada je prije toga održao svetu misu, a u tom se slučaju mora držati forme ceremonijala; tako je objavljeno 13. studenog 1602.*

Međutim De Dominis je mogao dobiti svoju nadbiskupiju tek ako od tog trena pa nadalje bude plaćao penziju³⁶ od 500 dukata svome suparniku Andreucciju³⁷ koji je nedugo zatim postavljen za trogirskog biskupa, čime je postao jedan od biskupa podređenih Splitu. Do Rima su ubrzo došle glasine o žestokim svađama između ove dvojice. Nadbiskup je odbio platiti penziju za godinu kuge, a biskup je inzistirao na tome. De Dominis je sudište pri papinskoj komori u dva navrata suspendiralo s njegovih dužnosti, oba puta iz istog razloga. Isključenje iz pastoralne službe dalo mu je još više vremena za njegova

* Senj o kojem govorim je mjesto u austrijskoj Hrvatskoj. Čitatelj ne smije miješati Episcopus Seniensis sa Ep. Senensis (Sienna) ili Signinus (Segni u Campagni). De Dominisovo djelovanje u Senju priložio je Farlati, Illyr. Sacr. IV, 137.

† Titulu Eminencija prvi je put dodijelio Urban VIII.

istraživanja pa su temelji za njegovu *De republica ecclesiastica*³⁸ bez sumnje bili postavljeni za vrijeme tog umirovljenja.

Ako je u ijednoj zemlji pastoralni nadzor od ključne važnosti, onda je to ovoj zemlji, razmišljao je De Dominis. A ja, nadbiskup, suspendiran sam zbog duga koji je prvotno i nastao kršenjem kanona – a koji se sad pokušava provesti usprkos činjenicama. A svejedno pričamo o jednakosti biskupa i tvrdimo da smo zadržali stegu nepromijenjenu od najranijih vremena! I tko može reći da on nije pravilno razmišljao? Ako uzmemo u obzir da je De Dominis bio pomalo i arheolog, zar to ugnjetavanje koje je ugrožavalo duše njegovog stada nije bilo dovoljan poticaj da ga učvrsti u njegovoj izvornosti? A kada je malo nakon toga izdao 22 konstitucije³⁹ za svoju biskupiju, a Sveta kongregacija u cijelosti ili djelomično poništila njih 18, zar nije bio u pravu kad je usporedio svoju situaciju s onom ranijih biskupa s čijim je imenima bio tako dobro upoznat.

Ubrzo su Andreucci i njegov metropolit imali novu prepirku, koja nam (tko god da je bio u pravu u toj raspravi oko osude nekih svećenika od strane prvoga, i njihovog oslobađanja od strane drugoga⁴⁰, ukazuje na rani sustav stvarnih metropolitских ovlasti koje nadbiskup posjeduje, ali također i na veliku količinu nedolične žestine od strane obojice. *Savle, Savle** – tako počinje nadbiskup: *Zašto me progoniš?*⁴¹ *Teško je s rogatim se bosti. Zar još nisi izgubio vojnički duh, unatoč skoku koji si napravio od mača do pastirskog štapa? Odbaci, brate moj, odbaci zemaljske razgovore - i odbacujući konačno ratovanja ovozemaljska, uvojači se u ona potpuno druge vrste, u Kristovoj vojsci. Navuci ponašanje, oružje, duh, koji te čine ne vojnikom, nego radije generalom i prefektom Kristovim. Ako ti se čini nepodnošljivim što si mi podređen, potraži novu biskupiju, ali ne bilo koju, nego, ako se ne želiš pokoravati nikome, onu Najvišu i Apostolsku. Ne miješaj brate, molim te, poredak crkvene hijerarhije.*⁴²

Kroz sve ovo može se vidjeti karakter čovjeka: odlučan i zaista arogantan u obrani svojih principa, prirodno priklonjen starijim principima, živi u daleko zastarjelijim vremenima od svoga vlastitog, odlučan da ne uzima u obzir promijenjene uvjete u vlastitoj crkvi, prezire razvoj. Kada mu se ukazala prilika da ponovo izgradi kor u svojoj katedrali, ponovo je uveo sintronon⁴³; a kako je onda bio optužen da se time uzdigao više od samog oltara, optužbe je pobio tako da je iznad njega uzdigao krajnje nezgrapan ciborij.⁴⁴

* Farlati, Illyric. Sacr. Tom. Iii. p. 489

Uskoro je pružio još jedan dokaz da se želi vratiti prvotnim obredima. Splitski kler bio je u vrlo izopačenom stanju, a nova poteškoća nastala je zbog korištenja dvaju jezika, latinskog i hrvatskog. Svećenik upoznat samo s ovim prvim jezikom znao je biti poslan u župu gdje se koristio ovaj drugi, i obrnuto. Nije potrebno De Dominosovo tumačenje kako bismo bili svjesni da se u najranije doba nikoga nije primalo među svećenstvo ako nije znao narodni jezik, što je onda dodatno služilo kao dokaz njegovog dobrog karaktera i prikladnosti za službu. Ali čak se ni nadbiskup nije usudio ići dalje s time; stoga je on razmišljao o načinu na koji bi pomirio prvobitnu strogoću i modernu popustljivost. Na kraju je osmislio plan da svi kandidati za zaređenje trebaju proći provjeru od strane Kaptola, i da se o rezultatima provjere treba glasovati. Činilo se da ovo ima dobar učinak, ali dvije godine kasnije nadbiskup je otišao još mnogo dalje. Sada je naredio da Kaptol treba o svim svećenicima (pretpostavljam u gradu, a ne u biskupiji)⁴⁵ raspravljati prilikom svakog zaređenja, tako da se suspendira one koje se ne smatra vrijednima službe. Ne treba ni reći da je ovo bilo u suprotnosti jednako s ranim⁴⁶, kao i s ultramontanskim⁴⁷ običajima. Od tuda čudnovati podaci u kaptolskim zapisnicima.⁴⁸ Na primjer: *I tako je prvo bilo raspravljano o svećeniku Grguru Benedettiju i on je imao sve glasove, brojkom 14, za, i ni jedan protiv. Frane Orsilo je isto tako imao sve glasove za, a ni jedan protiv. Inocent Kačić je imao 13 glasova protiv i jedan za. Spomenuti Inocent je isključen iz svećenstva. Frane Manola je imao 12 glasova za, a dva protiv itd...*⁴⁹ U najmanju je ruku začuđujuće da se isključeno svećenstvo nije žalilo Rimu.

U međuvremenu, De Dominis su iscrpila uzurpiranja i prisvajanja od strane apostolske biskupije⁵⁰, i on je razmišljao o hrabrom koraku da napusti svoje mjesto i odbaci njezinu jurisdikciju. Ne može se reći da je on djelovao naprečac, iako možda i jest djelovao nerazborito. Njegova dva golemo sveska *De Republica Ecclesiastica* objavljena su 1617. i teško da su mogla biti započeta nakon 1607. U međuvremenu, njegove su propovijedi, na kojima se tiskalo mnoštvo, počele sve hrabrije izražavati stavove protiv rimske vrhovne vlasti, sve dok jedan slušač nije konačno, prilikom zaključka jedne od njegovih tvrdnji o toj temi, uzviknuo *lažeš prije nego izgovoriš*.⁵¹ Malo je reći da se pričalo kako je nadbiskup krivovjerac, te je trebalo poduzeti korake da ga se ukloni iz službe. Hajdemo sada vidjeti kakvo je bilo njegovo stanje uma: *Od biskupa ja sam uzdignut do nadbiskupa. Otuda proizlazi moja nova i hitna obnova istra-*

*živanja (Otaca i njihove različitosti u odnosu na kasnije pisce) i moj još revniji i energičniji rad na njima. Jer kada su me zadesile nevolje od strane mojih podređenih, a još više pretjerana moć Rimske kurije, našao sam za neophodno da istražim izvor i nastanak svih crkvenih rangova, autoriteta, službi i položaja, a osobito papinstva. Tada je došao i interdikt Venecije.⁵² Te knjige, napisane u ime Rima, odnosile su se prema nama, biskupima venecijanskih posjeda, kao prema neciviliziranim i neobrazovanim zvijerima. Odatle je, da bih završio svoju obranu i otkrio istinu o venecijanskom pitanju, proizašlo ovo novo i energičnije istraživanje. Sveti i drevni kanoni, ortodoksni koncili, regule Otaca, bivši crkveni običaji, sve sam to iznova proučio. U tim crkvenim običajima, i samo u njima, našao sam ono što sam tražio, i to u mnogo većoj mjeri nego što sam očekivao... Nekoć je postojao članak vjere koji kaže da je univerzalna Crkva, koja je rastrkana po svijetu, Katolička crkva Isusa Krista, kojoj je sam Krist obećao svoju vječnu prisutnost, i koju Pavao zove stupom i temeljem istine. Naši današnji Rimljani opovrgnuli su ovu odredbu, tako da oni izjednačavaju Katoličku crkvu s Rimskom kurijom, te smatraju da u njoj, ili radije u samom papi, boravi duh Isusa Krista. I što god da je u bilo kojem trenutku rečeno u slavu Katoličke crkve, oni to s najvećom snagom i uvredom ograničavaju na rimski dvor.**

Bit će da je čovjek koji je ovako mislio, i koji je imao običaj da govori bez sustezanja, nalazio da Split nije sigurno mjesto za njega. U skladu s time, pri kraju 1615. naglo je otišao u Veneciju, vjerojatno neodlučan kakve buduće korake da poduzme. U ono što je slijedilo odmah nakon toga mora da su se umiješali nekakvi iznenadni tajni događaji koje je sada nemoguće dokučiti. Rimu De Dominisovi osjećaji nisu mogli biti nepoznanica. Ipak mi vidimo da on ustupa svoju nadbiskupiju svom rođaku Sforzi Ponzoniju⁵³, a Pavao V. to potvrđuje: ali unatoč tome bivši prelat zadržao je titulu splitskog nadbiskupa u svim svojim radovima. Još uvijek postoji njegovo dirljivo pismo upućeno Splićanima u kojem on zadržava svoju odanost Katoličkoj vjeri, predbacuje im zbog njihova strašnog neshvaćanja njegova nauka, i najiskrenije ih moli da za novog nadbiskupa izaberu nekoga tko poznaje hrvatski jezik.⁵⁴

U Veneciji se De Dominis upoznao s engleskim izaslanikom; odatle su rimski pisci zgrabili priliku da mu prigovore kako je prodao svoju vjeru i dušu za rentu, jednako kao što ga engleski pisci optužuju da se vratio u Rim jer

* De Republica Christ. Tom. i. § 8 nepaginiranog Uvoda.

je njegovo promaknuće bilo manje nego što je očekivao. Ali otrovne riječi i okrutne insinuacije nisu dokazi. A čak i ako uzmemo u obzir da Split nije bio bogata biskupija, njegova su bogatstva ipak bila veća od ičega što je De Dominis mogao očekivati u stranoj zemlji. Osim toga, sa svojom naobrazbom i talentom, kojima su njegovi nasljednici već odali dovoljno priznanje, je li postojalo išta čemu on nije mogao težiti? Bilo kojoj venecijanskoj biskupiji, venecijanskom *patrijarhatu*, kardinalskom mjestu, pa zašto ne i samom papinstvu? A ako se zna za njegov stav o potrebi da prelati govore jezik svoga stada - kako bi on uopće i mogao težiti biskupiji u Engleskoj? Ne, izaslanik je bez sumnje učvrstio nadbiskupovo mišljenje i oblikovao njegove prijedloge u skladu s njime, svjestan da bi takvo odvajanje priskrbilo veliki ugled njegovoj Crkvi. De Dominis je govorio o prvobitnom modelu. *To je točno ono*, zavičnula je Njegova Ekscelencija, *na što smo se mi preobratili. Pogledaj - ovdje u kanonima, i ovdje u liturgijskim uputama, i ovdje u obrednoj knjizi - izričito na to ukazujemo!* Nadbiskup je govorio o inovacijama iz Rima. *Mi ih sve odbijamo*, vikao je izaslanik. *Nema uskraćivanja kaleža, nema besramnog prodavanja oprosta od grijeha, nema pridržanja*⁵⁵, *nema anata*⁵⁶ – *nema biskupa po milosti apostolske biskupije – nema palija*⁵⁷ – *nema interdikata*. De Dominis je govorio o biskupijama u komendi⁵⁸, o biskupima koji imaju deset katedrala, a nikada ni jednu vidjeli nisu; o kardinalima koji su nagomilali kanoništva i dekanate i opatovanja u dalekim zemljama. *Sve te korupcije također više nema*, rekla je njegova Ekscelencija. A izbor biskupa – kako se to radi? *Njih bira dekan i Kaptol, nakon zaziva Duha Svetoga*, odgovarao je Veleposlanik – s time da je zgodno izostavio postojanje preporuke⁵⁹ te postojanje engleskog zakona koji zabranjuje da se autoritet nekog stranog suda ili vlade stavlja ispred autoriteta engleske Krune, što se odnosilo ponajprije na autoritet Katoličke crkve.⁶⁰ I tako, malo pomalo, De Dominis se izgleda ispunio vizijama Prvobitne nacionalne crkve, koja se potpuno drži katoličke vjere, ali istovremeno odbacuje sve novotarije Rimske kurije. Ovdje možemo promotriti još dvije stvari. Prvo, da služba na narodnom jeziku u nadbiskupu ne bi izazvala nikakvo skanjanje, s obzirom da je i on sam bio naviknut na hrvatski misal i brevijar. Drugo, da ga, zbog njegovog bliskog kontakta s Istočnom crkvom, ne bi šokiralo oženjeno svećenstvo. Odlučio je, dakle, pobjeći u Englesku. No to nije bilo baš lako provesti.

Dana 23. kolovoza 1616. primio je Papino odobrenje za izbor Ponzonija, zajedno s mirovinom od 700 dukata. Razlog za tu neuobičajenu uslugu

napravljenju tako sumnjivom čovjeku ostat će misterij. Početkom rujna napustio je Veneciju, odajući da mu je namjera posjetiti sve glavne gradove Italije. Sporo putujući, skrenuo je prema Grisonsu; a sredinom listopada iz Chura⁶¹ je uputio duždu kratko pismo u kojem je izrazio svoje osjećaje u vezi s protuzakonitim prisvajanjima Rima, objasnio da on ne bi mogao ni sigurno živjeti ni slobodno upravljati pod utjecajem te kurije, izrazio svoju nepromijenjenu naklonjenost Republici i rekao: *Ovo moje neophodno odvajanje je daleko od toga da uključuje i odvajanje od svete i neiskvarene Katoličke i Apostolske vjere, zbog koje sam spreman proliti ne samo tintu nego i vlastitu krv i sam svoj život, ako se javi potreba za to.*

Iz Chura je nastavio prema Heidelbergu (gdje je objavio *Suae profectionis consilium*^{*} ⁶²), te onda prema Londonu. Njegov dolazak bio je velika senzacija. Predstavljen je na Dvoru, bio je gost kod Abbota⁶³, posjetio je Oxford i Cambridge, bio je pozvan da asistira biskupskom zaređenju.[†] Njegovo prvo objavljeno djelo u Engleskoj bila je njegova *Scoglia del naufragio Cristiano*⁶⁴ (sic!), ali mora da je i *De republica* odmah stavljen u tisak, jer se pojavila te iste godine. To golemo djelo koje sadrži i do 2000 stranica, odmah je steklo europsku reputaciju.[‡] Koliko god da je stil zamršen i težak, nauk neprikladan, gomilanje poveznica naporno, toliko je to svejedno κτήμα ἐς αἰῶνι.⁶⁵ To je takva vrsta vrela u kojem se može izdvojiti gotovo sve što može tjerati protiv ultramonatizma. Nije očekivati da će djelo od čistih osam volumena biti ponovno izdano⁶⁶, ali bez obzira na to, ni jedan engleski teolog koji nije proučio ovu knjigu nije upoznat sa svime onim što se može reći o njegovoj crkvi. Mi imamo odmak od 230 godina od njezina objavljivanja, ali to ne umanjuje njezinu vrijednost. Njezinom autoru pribavila je titulu Mastership of Savoy⁶⁷ te titulu windsorskog dekana.

Nije teško pratiti kretanja De Dominisova uma koja su odredila njegovo napuštanje Engleske. Ta nacionalna Crkva, koja se reformirala na temeljima najranijeg modela, godinu dana nakon njegova dolaska poslala je poslanike – a jedan od njih bio je i sam biskup – na Dordrechtu sinodu.⁶⁸ Odluke tog

^{*} Tiskano na početku djela *De Republica*. Postoji engleski prijevod pod naslovom *A manifestation of the motives, &c.* koji je John Bill objavio u Londonu 1616. On je vrlo duhovit, ali toliko pretjerano slobodan da izgleda kao da je korištena ispravljena kopija na latinskom.

[†] Zaređenje Nicolasa Feltona za Bristol i Georgea Montaignea za Lincoln, 14. prosinca 1617.

[‡] Osjećaji koje je o tom djelu gajio Cyril Lucar mogu se vidjeti u pismima koje je on uputio De Dominisu, kako je dano u mojoj *Povijesti Aleksandrije*, vol. II, str. 390.

zasjedanja nisu baš bile one sv. Ciprijana⁶⁹ ili sv. Bazilija.⁷⁰ Abbot, vjerojatno najgori nadbiskup kojeg je Canterbury ikada imao, nastupio je bahato. Većina vodećih teologa bili su kalvinisti, koji su govorili o nasljedniku sv. Petra kao o Antikristu, a glorificirali su svoju izolaciju od ostatka kršćanskog svijeta. Ono što je De Dominis tražio – *Jerusalem, quae aedificaturus civitas cujus participatio ejus in idipsum*⁷¹ – nije se moglo naći na Zemlji. Osvrnuo se unatrag na rimsku poslušnost – koja ga je gojila u ranim godinama. Španjolski veleposlanik također je odigrao dvostruku ulogu. Nadbiskupu je preuveličavao englesku herezu, s kraljem Jakovom I. pričao je o prognanikovoj naklonosti papinstvu. Nije nedostajalo ni dokaza da Grgur XV. nema isto mišljenje kao njegov prethodnik. Krivnja privremenog odvajanja bila bi i više nego okajana slavom trajnog povratka. *Možda je zato bio odijeljen od tebe na kratko vrijeme da ti bude povraćen zauvijek, ne više kao rob, nego više od roba, kao dragi brat.*⁷² Starac – jer imao je on sada 64 godine – se pokolebao, i zatražio dopuštenje da se vrati u Italiju. Možemo zamisliti kralja Jakova kako govori, ili radije kako psuje, da se on *nije sukobio s Papom u mladim danima, dok je još bio na oku kršćanstvu, da bi pustio staru budalu da radi po svome.* No svejedno je sastavio komisiju – čiji su prelati bili Abbot iz Canterburyja⁷³, Neyle iz Durhama⁷⁴, Montaigne iz Londona⁷⁵, Andrews iz Winchestera⁷⁶ i Williams iz Lincolna⁷⁷, čuvar državnog pečata – koja je trebala dati onaj odgovor koji je smatrala pogodnim. Oni su se sastali u Ambethu, i nakon što su poslušali nadbiskupovu obranu, zapovjedili su mu da napusti Kraljevstvo u roku od dvadeset dana, pod prijetnjom da će snositi kaznu propisanu zakonom ako bude komunicirao s Rimom. Priča ide – a jadni nadbiskup više nema glasa da je porekne – da je on najozbiljnije ustrajao u svom odobravanju Anglikanske crkve, i obećao da nikada neće govoriti protiv nje. Dvojbeno je i da je takvo obećanje dano i da je prihvaćeno. Cijena pomirbe s Rimom morala je biti odricanje od Canterburyja, a rimski postupak u tom procesu vjerojatno nije bio nježan. Da barem znamo što je Andrews mislio o svemu tome! Abbot je bio ultrakalvinist; Neyle dvorjanin; Montaigne bonvivan; Williams čovjek zaokupljen ambicijom; oni su postupili kako se moglo i očekivati.

De Dominis je otišao u Bruxelles i tamo čekao propusnicu za siguran prolaz koja nikada nije došla. Za njegovog šestomjesečnog boravka u tom gradu kažu da je često žalio – što je i prirodno – zbog svojega nesretnog putovanja u Englesku. On je na kraju otputovao u Rim, gdje ga je blagonaklono primio

Grgur⁷⁸, koji mu je dodijelio mirovinu i odnosio se prema njemu s poštovanjem. Očigledno bez nade u ikakvu reformaciju, razočaran s onim što se događalo na njegovom suđenju, istrošen godinama i tugom, u vlasti svojih neprijatelja, objavio je opoziv svojih djela, nazivajući ih punim hereze i uvredljivim za rimskog papu. To je barem službena rimska priča; i zaista, postoji tiskana knjiga u kojoj M. A. De Dominis objavljuje *Sui reditus ex anglie consillium exponit*⁷⁹; koji je izašao *ex typographia Rev: Camerae Apostolicae, MDCXXIII*. Sve što ja mogu reći, jest da se kraj priče ne slaže u potpunosti s početkom, da se De Dominisov stil čudotvorno poboljšao u razdoblju između njegove *De Republica* i njegovog *Concilium reditus*, da je ova druga knjiga bila neophodna Rimu, da su isusovci imali mnogo vještih pera, i da nadbiskup nije poživio dovoljno dugo da se odrekne tog djela.

Grgur XV. umire 8. srpnja 1623. Urban VIII. obustavio je De Dominisovu mirovinu. *Lakše je to* – mora da je tako ili slično govorio bivši nadbiskup – *nego da odgovaram za svoju De Republicu*. Nagrada mu je bješe ćelija u Castel San Angelu i suđenje pred Inkvizicijom. Ono još nije bilo dovršeno kad se kroz Rim pronese glas o opasnoj bolesti zatočenog nadbiskupa. Primio je sakramente s velikom pobožnošću i onda otišao pred viši sud od onog Svete Crkve, gdje je, nadam se, primio milostiviju kaznu. Europa je vjerovala da je bio otrovan; četiri papinska liječnika proglasila su da nije. Pošto je trovanje u Italiji bila tako nečuvena stvar, a svjedočenje svjedoka potpuno nepristrano, ipak ćemo pokušati vjerovati isusovcima. Bilo kako bilo,

Barem ovo

Mu mogaše pokloniti - jedan grob

Pokraj grobova otaca njegovih.

Ali ne. Inkvizicija je dovršila slučaj, proglasila ga posrnutim heretikom, i svečano spalila njegovo tijelo na Trgu cvijeća.⁸⁰

Prvo nekoliko riječi o općenitom obliku grada. Split se može opisati kao paralelogram – ili bolje dvostruki četverokut – sa dužom stranom uz more. Jedan od tih četverokuta, točnije ovaj južni, smješten je unutar Dioklecijanove palače. Njezina južna vrata nazivaju se Porta Argentea; istočna Aenea; zapadna Ferrea; kopnena Aurea.⁸¹ Cijeli ovaj dio grada zakrčen je malenim prolazima, stepenastim uličicama i nagomilanim prolazima, tako da čovjek ostane potpuno zadivljen kada na kraju uđe u Peristil, otvorenu dvoranu s granitnim stupovima. S lijeve strane je katedrala, nekoć veličanstven Jupiterov hram; s desne strane je

crkva sv. Ivana ili krstionica, nekoć Eskulapov hram.⁸² Iza toga prolazi se kroz portik s korintskim redom, onda vestibul, atrij pa kriptoportik; ovaj zadnji dug je 517 engleskih stopa⁸³ i bit će da je pružao najdivniji pogled na Jadran.

Započnimo od Peristila, današnjega Katedralnog trga.⁸⁴ Sa svake strane nalazi se sedam korintskih lukova koji su pretjerano povišeni i izlaze izravno iz kapitela. Interkolumniji nisu svagdje jednaki.

Prva tri	... 8 stopa	9 inča
4.	... 8	8 1/4
5.	... 10	4* (ovaj je iznad stuba hrama)
6.	... 9	10
7.	... 9	4 ⁸⁵

Na najudaljenijem dijelu trga nalazi se stubište prema portiku, koji ima četiri korintska stupa, ali mu je entablatura ravna, izuzevši središnji luk iznad ulaza.⁸⁶ Uđimo sada u katedralu.

*Ti si ih osvojio, o Galilejče*⁸⁷

Ovaj potpuno jednostavan oktogonalni brod nekoć je bio veličanstven hram. To je najmračnija, najjednostavnija crkva koju sam ikada vidio, - jedan ili dva otvora za svjetlo, i to su jedine promjene koje su unesene - tu se zapravo nema što opisati. Originalno je postojao portik koji je srušen prilikom dodavanja zvonika. Entablature interijera pokazuju loš i pretjeran ukus; skulpture friza - kupidi, koji jašu ili su u kočijama, te lavovi, medvjedi i jeleni - jednako su barbarski. No, bez obzira na to, kupola od cigle je genijalna; sastoji se, kako je već dobro rečeno, *od malih lukova, ljuskasto nanizanih jedan na drugome, koji dosežu do gornjeg ili središnjeg dijela gdje prelaze u koncentrične kružnice, kao u uobičajenim kupolama*.⁸⁸ Visina je, kažu, 78 stopa i 4 inča.⁸⁹ Unutrašnjost je u sramotnom stanju.⁹⁰

Kor ima pravokutni završetak i dosta je moderniziran, tako da je nemoguće pogoditi originalnu dataciju.⁹¹ Trebao sam reći i da su sjedala⁹² i sintronon, koje je podignuo De Dominis, ranijeg datuma, i oni su u najmanju ruku vrlo arhaični. Slavni anđeli na oltaru, koji su također njegov izum, poznata su znamenitost ovog mjesta, a meni izgledaju pomalo djetinjasto. Napravljeni su od drva, i naizgled nose golem teret, sve dok se ne primijeti da oni skrivaju željezne potpornje.⁹³

Čitatelj može primijetiti kako nisam mogao prizvati dovoljno klasičnog entuzijazma da bi me se sama katedrala dojmila. Ali njezin zvonik, visok 173

stope⁹⁴, jedna je od najveličanstvenijih građevina tog tipa koju sam do tada vidio. Izgradio ga je Nicolas Tevardi⁹⁵, Splitski općinski graditelj, 1360. godine: on je kvadratan, ima pet etaža i kasniji oktogonalni vrh koji je, prema priči, zamijenio dva kata srušena u oluji. Ne može se riječima opisati izvanredan sustav okana, od vrha do najniže razine; uobičajenim govorom, okna su kružna s pravokutnom osnovom i korintizirajućim kapitelima. Najniža etaža, koju ne brojim kao šestu, solidno je građena, probijena samo stubištem prema ulazu. Većina okana i kapitela koji su korišteni je iz ruševina Salone, biskupije koju je nakon njezina uništenja Split naslijedio.

Pokraj ulaza u katedralu je crvena⁹⁶ granitna sfinga, jedna od dvije koje su od portika, kada je bio srušen, premještene pokraj hrama. Iznad vrata je neka vrsta visoke grobnice Margarete, kćeri Bele IV., koja je umrla 1241. na Klisu, i s kojom je također pokopana i njezina sestra Katarina.⁹⁷ Također sam prepisao sijedeće:

Heus tu qui transis, parumper sta.
Johannes Fabiani Spalatensis fui,
Ubi gloriam nactus spreui et innocentiam colui. Pro me,
Viator optime 7 vale 7 ave.

Je li druga rečenica neobična parodija klasičnog epitafa? – ili je klesar greškom napisao *vale* umjesto *pater*.⁹⁸

Krstionica se ne može bolje opisati nego riječima Sir Gardinera Wilkinso-
na⁹⁹:

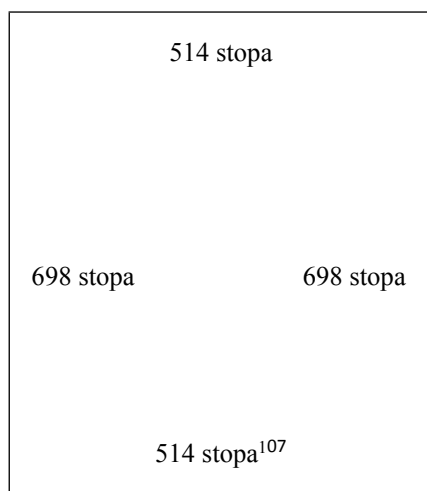
Oko 115 stopa od suprotne strane dvorišta, gledajući prema Jupiterovu hramu, nalazi se Eskulapov hram. On stoji na gornjem kraju temenosa, ili svetog prostora, 100 stopa je širok i 165 dug.¹⁰⁰ Sličan temenos nalazi se i u drugom hramu, i najvjerojatnije da su oko oba bila posađena stabla. Unutrašnjost cele, iako jednostavna, ukrašena je bogatim izbočenim vijencem i klesanim kasetama u kamenom svodu koji je savršeno očuvan i zanimljiv primjerak antičkog krova. Vijenac i friz predstavljaju kupide među stablima i vazama kako skupljaju grožđe, te lavove i leoparda sa šapama položenim na vaze; iz svega toga više se čini da je hram bio posvećen Bahku negoli bogu medicine. Ali ako uzmemo u obzir koliko su Eskulapa štivali u zemlji (u Rimskom Carstvu, op. prevoditelja), ne iznenađuje da je Dioklecijan njemu posvetio jedan od hramova. Zaista, to božanstvo Rimljani su

toliko poštovali da su za vrijeme velike kuge (A.U.C. 462¹⁰¹) donijeli iz Epidaura u Grčkoj njegov kip u obliku zmije, da bi zaustavio tu nesreću *.¹⁰²

*Dva sarkofaga donesena iz Salone postavljena su u prostoru ispred vrata; na jednom je prikazan živahan lov na vepra, a drugi je nezanimljiv.*¹⁰³

*Ovaj hram pretvoren je u krstionicu i posvećen je sv. Ivanu, a ovom posvećenju obaju svetišta religioznoj svrsi možemo zahvaliti na njihovoj očuvanosti. Zvonik koji je nekoć nagrađivao izgled hrama, je srušen¹⁰⁴, a još veći napredak bi bio kad bi se uklonile kuće koje sakrivaju stražnju stranu.*¹⁰⁵

Naš sljedeći zadatak bio je običi zidine Palače koliko god to njihovo stanje dopušta. Dimenzije su sljedeće (uz to što postoji i kvadratna kula na svakom kraju koja nije uključena u mjere koje su ovdje dane prema Adamsu¹⁰⁶):

Mjedena vrata potpuno su uništena¹⁰⁸; postoje manji ostaci Srebrnih vrata i Željeznih vrata, ali Zlatna vrata su prekrasno očuvana, unatoč tome što je dosta zemlje nagomilano uz njih.¹⁰⁹ U donjem dijelu je vrlo bogato oblikovan prolaz. Iznad je arkada od sedam lukova koje su nekoć nosili stupovi od porfira, a koje su odnijeli Mlečani, ti barbarski pljačkaši. Sada mogu reći nešto o crkvama:

* Valer. Max. Lib. i. C. 8.

Svetu Klaru pokraj Srebrnih vrata¹¹⁰ vidio sam po noći, dok su se palila svjetla za Službu. Originalno je imala šiljate lukove, iako je sada dosta modernizirana s popriličnom količinom *klasicističkih ukrasa*. Sa južne strane su trijemovi istog datuma, malih dimenzija, ali elegantni. Zvonik izgleda kao otužna imitacija zvonika katedrale.

Sv. Paskal¹¹¹ - također modernizirana crkva: bila je potpuno nakrcana kad sam je vidio za vrijeme Službe prilikom izlaganja jedne relikvije. Ljudi su ljubili relikviju, prolazeći kraj visokog oltara gdje ju je držao svećenik; u međuvremenu zbor je pjevao crkvene pjesme na narodnom jeziku; posjetili smo Sv. Ivana Krstitelja¹¹² i Sv. Dominika¹¹³, koji po ničemu nisu zanimljivi; u Sv. Petru¹¹⁴ kojeg ovdje zovu sv. Pierro prepisao sam sljedeće:

Joannes de Maciniis, Mil. Hieros. S. Sap.

Canon. Archip. Spalatens. et hujus ecclesiae

Rector, prae vetustate demolitam

ad fidelium commoda instauravit, et exornavit.

MDCXCVI¹¹⁵

Ova crkva ima dražestan mali zvonik sa tri zvona; ali sama je građevina nagrđena s polukružnim stajskim prozorima koji su ovdje toliko uobičajeni.

Iz Splita smo otišli posjetiti i obližnji otok Čiovo, iako ne prilikom našeg prvog boravka u tom gradu. Bavus, Boas Amijanova¹¹⁶, nije bilo neuobičajeno izgnaničko mjesto za vrijeme kasnog Rimskog Carstva.¹¹⁷ To je zapravo nastavak rta na kojem stoji i sam Split; i na svome sjevernom kraju približava se na 500 lakata obali¹¹⁸, s kojom je sada spojen preko Trogira (onog istog Trogira o kojem sam nešto prije pričao kao o Andreuccijevoj biskupiji). To što nismo uspjeli posjetiti taj drevni Tragurium bilo je jedino ozbiljno razočaranje na našoj dalmatinskoj turneji.

Dok smo isplovljavali iz luke, plovili smo uz istočnu stranu poluotoka koji se naziva brdo Marjan: tu se nalazi groblje¹¹⁹. Oplovivši ga, zdesna se otvorio pogled na cijelu obalu čiovskog kanala¹²⁰. To je najdražesnija obala Dalmacije, a zbog činjenice da je mnogo venecijanskog plemstva rado osnovalo obitelji i podiglo palače u tom zemaljskom Raju, naziva se Kaštela. Tako imamo Kaštel Sućurac, Kaštel Gomilicu, Kaštel Kambelovac, Kaštel Vitturi itd¹²¹. Tada smo se našli u malom tjesnacu, i u roku od dva sata od odlaska iz Splita uplovili smo u malo, duguljasto pristanište na Čiovu¹²², s maslinikom koji se uzdiže strmo

iznad njega. Nekoliko brodova bilo je usidreno u njemu, svaki sa četiri rešetke, po dvije na svakom kraju, za držanje svjetala za noćno lovljenje sardina.

Nastavili smo svojim putem kroz maslinik i onda kroz duboki kameniti prolaz. Stari seljak nas je pozdravio pozdravom (koji je južno od Splita u najmanju ruku rasprostranjen): *Hvalien Isus!* Ti odgovaraš: *Vazda ili Vazda buddi i Maria!*¹²³ I dalje se uspinjući, došli smo na malu zaravan gdje stoji crkvice sv. Jurja Slatinskog.¹²⁴ Ima pravokutni predoltarni prostor, brod, južnu sakristiju, zvonik. Cjelina je vrlo gruba, iz romaničkog doba. Ima dva potpornja na istočnom kraju, koji su ranoromanički kao i ostatak crkve, pravokutno spremište sjeverno od predoltarnog prostora te vrlo nizak, kružni luk ispred oltara. Sakristija je nekoć bila kapelica; ima zapadna vrata, s prilično neobičnom ranogotičkom posudom za svetu vodicu. Žena koja nam je dala ključeve (a koja se činila otužno siromašnom), odmahнула je glavom na papirnatu novčanicu, sa sumnjom je gledala u srebrnjak, ali je gramzljivo prihvatila bakrenjak. Pogled iz crkvenog dvorišta širi se s jedne strane na Trogir, čije se zvonike može vidjeti kao da su na kraju dubokog zaljeva, preko Kaštela sa suprotne strane, sve do vrha Marjana, a s druge strane otok se previše uzdiže da bi dopustio pogled na otvoreni Jadran. U crkvenom dvorištu nalazi se stećak iz 15. stoljeća koji ukazuje na isti onaj običaj prikazivanja zanimanja preminulog koji se zadržao i među nama. Na njemu je bila i *Piperata*, kuka za obrezivanje, istog oblika kakav se koristi još i danas.

Vraćajući se prema našem, brodu ugledam lijepu malu lopticu šuštavog lišća koje je izgledalo poput smilja, te sam je ubrao. Odmah su mi prsti počeli gorjeti, bol je bila barem jednaka kao kod uboda ose, i čak sam neko vrijeme osjećao probadajuću bol uz ruku. Otkrio sam da je to bio pupoljak posebne vrste koprive po kojoj je Čiovo poznato.

Poglavlje IX.

Makarska, Korčula, Kotar

Rano ujutro nakon što smo napustili Split, krenuli smo u pravcu Makarske. (...)

*** *Autorica najljepše zahvaljuje gospodinu Arsenu Duplančiću na njegovoj nesebičnoj pomoći u prevođenju, a posebice u sastavljanju bilješki i komentara. Njegova pomoć i suradnja omogućila je bolje razumijevanje teksta te shvaćanje Splita tog vremena.*

BILJEŠKE

- ¹ Radi se o knjizi *A history of the Holy Eastern Church*, čije je prvo izdanje objavljeno u Londonu, 1847. godine. Više o engleskim putopiscima 19. stoljeća vidi u: Elisabetta D'Erme: *Sguardi Vittoriani. Istra e Dalmazia nella letteratura di viaggio Britannica dell'ottocento. Atti del centro di ricerche storiche - Rovigno*, vol 38, Rovigno 2008, 505-551. O J. M. Nealeu posebno pogledati str. 526-528.
- ² Radi se o Robertu Adamu (1728.-1792.), engleskom arhitektu i povjesničaru, i njegovoj knjizi o Dioklecijanovoj palači u Splitu *Ruins of the palace of the emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia*, izdanoj u Londonu 1764. Ovo djelo iznimno je važno jer je pojačalo zanimanje europske kulturne javnosti za Split, a iz njega mnogi kasniji putopisci, među njima i Neale, uzimaju podatke o Palači.
- ³ Sir J. Gardner Wilkinson (1797.-1875.), engleski pisac, istraživač i otac engleske egipтологије, napisao je putopis *Dalmatia and Montenegro: with a journey to Mostar in Herzegovina and remarks on the slavonic nations...*, London 1848. Većinu opisa Palače Neale temelji na tom putopisu, iako ga katkad doslovno citira, navodeći točan izvor, a katkad samo prepričava.
- ⁴ Knjiga *Highlands and islands of the Adriatic, including Dalmatia, Croatia and the southern provinces of the austrian empire* Andrewa Archibalda Patona, izdana u Londonu 1849.
- ⁵ Marko Antun de Dominis (Rab, 1560. - Rim, 1924.), hrvatski teolog, isusovac, senjski biskup i splitski nadbiskup od 1602. Zbog neslaganja sa Splitskim kaptolom i trogirskim biskupom nastao je sukob koji je rezultirao njegovim bijegom u Veneciju 1615. te konačno bijegom u London. Godine 1622. protjeran je iz Engleske, te se vraća u Rim, gdje mu sude pred inkvizicijom, i gdje umire 1624.
- ⁶ Daniele Farlati, talijanski isusovac i povjesničar (1690.-1773.) napisao je djelo *Illyricum Sacrum* (Sveti Ilirik), crkvenu i svjetovnu povijest Dalmacije u 8 svezaka, od kojih je prvi objavljen u Veneciji 1751.
- ⁷ Misli se na tvrđavu Sv. Nikola, podignutu 1540. godine na ulazu u Kanal sv. Ante kod Šibenika, na otočiću Ljuljevcu, prema nacrtima glasovitog mletačkog graditelja fortifikacija Michelea Sanmichelija. Više o tvrđavi vidi u: Josip Ćuzela: *Šibenski fortifikacijski sustav*. Šibenik 2005. 75-92.
- ⁸ Ovaj otok Neale naziva Zlavni ili Slavi.
- ⁹ Župna crkva na Zlarinu, građena između 1735. i 1740. godine na temeljima starije crkve. U njoj se nalazi izuzetno vrijedan oltar dopremljen iz Ancone 1805. godine, što ga je izgradio Domenico Focazzi, te relikvije sv. Fortunata, mučenika iz doba križarskih

- ratova, koje su dopremili Napoleonovi vojnici za vrijeme Ilirskih pokrajina. (O oltaru vidi u: Kruno Prijatelj: *Zlarski oltar*. Radovi pedagoške akademije, 1, Split 1975. 219-228.)
- 10 Autor vjerojatno misli na otočić Krbela Mala ili Krbela Velika južno od Šibenika, a naziva ga imenom Gherbuia.
- 11 Misli se na Drvenik južno od Šibenika, a Neale ga naziva Deruvenika.
- 12 Kula je podignuta 1640., ima dvorište, a služila je za obranu te za držanje životinja.
- 13 Ovaj otok autor naziva talijanskim imenom Crapano.
- 14 Radi se o planini Trtar u šibenskom zaleđu, a Neale je naziva planina Tartari.
- 15 Današnje ime otoka je Tmara, dok ga Neale naziva S. Simeon, a taj naziv nalazimo i na nekim starijim kartama.
- 16 Neale koristi talijanizirani naziv Smoquizza, a radi se o otoku Smokvici kraj Primoštena.
- 17 U originalnom tekstu koristi se naziv Mastignac, a radi se o otoku Maslinovik nasuprot Primoštenu.
- 18 Primošten Neale naziva Cas Cesto, što je izvedeno od Capo Cesto, što je talijanski naziv za Primošten.
- 19 U originalu, Neale ovaj otok naziva Simoskoi, a u prijevodu ga nekad nalazimo i kao Šimun-školj.
- 20 Neale za ovaj otok koristi naziv Muja.
- 21 Neale misli na rt Ploča na kojem se nalazi crkva, a ne samostan, posvećena sv. Ivanu.
- 22 Autor Čiovo naziva talijanskim imenom Bua.
- 23 Neale spominje uvalu *Val de mezzo*, a pritom vjerojatno misli na Srednje Selo na Šolti, koje se nekada nazivalo i Villa de Mezzo. No Srednje Selo ne nalazi se uz obalu, nego u unutrašnjosti otoka, a najbliža uvala, koja bi i po položaju odgovarala ovoj uvali o kojoj Neale govori, je Rogač.
- 24 Neale koristi naziv rt Pusniz, a vjerojatno se misli na rt Prsniz, odnosno rt Čiova, koji je vjerojatno ime dobio po nedalekoj crkvi gospe od Prizidnice.
- 25 U 19. stoljeću još se uvijek smatralo da je današnja katedrala zapravo Jupiterov hram, dok je poslije prevladala teorija da je to bio Dioklecijanov mauzolej.
- 26 O etimologiji imena grada Splita vidi: Ivo Babić: *Mit o podrijetlu u statutu grada Splita*. u: F. Bulić. N. Cambi, I. Babić: *Dioklecijan i Split*. Split 2005. 199-201.
- 27 Neale vjerojatno misli na Šoltanski kanal, koji naziva Canal of Sobas.
- 28 Pravo ime mu je Ivan Dominic Foconio, a Neale ga krivo naziva Dominik Marescotti. Bio je splitski nadbiskup od 1575. do 1602., kada ga je naslijedio De Dominis.
- 29 Misli se na hrvatsku crkvu sv. Jeronima u Rimu, koju je podigao papa Siksto V. te darovao Hrvatima bulom iz 1589. Ova crkva imala je i svoj Kaptol, čiji je član 1602. postao i De Dominis. O Sv. Jeronimu u Rimu vidi: Josip Burić: *Kanonici hrvatskog kaptola sv. Jeronima u Rimu (1589-1901)*. Radovi Hrvatskog povijesnog instituta u Rimu, 1971, sv. III-IV. 91. O De Dominisu i Kaptolu Sv. Jeronima vidi u: Josip Burić: *Iz prošlosti hrvatske kolonije u Rimu*. Rim 1966. 7-15.
- 30 Cinzio Aldobrandini Passeri (1555.-1610.), nećak pape Klementa VIII. Njegov rođak bio je kardinal Petar Aldobrandini, s kojim je zajedno vodio Papinsko državno tajništvo.

Prema Farlatiju, Petar je podupirao Andreuzzijevu kandidaturu, a Cinzije De Dominisovu. Neale također navodi susret između De Dominisa i kardinala, što je vjerojatno kriva informacija jer se zna samo za pismo koje je biskup poslao kardinalu, ali ne i za osobni susret. O kardinalu Cinziju Aldobrandiniju i njegovu odnosu sa De Dominisom vidi: Slavko Kovačić: *Marko Antun De Dominis na čelu splitske crkve*. u: *Marko Antun De Dominis - Zbornik radova*, Split 2006. 45-46.

31 Misli se na Kaptol Sv. Jeronima u Rimu. Vidi bilj. 29.

32 Neale koristi riječ Illyrian, odnosno Ilirac, što je bilo uobičajeno u njegovo vrijeme.

33 De Dominis je zaista posvećivao veliku pažnju propovijedi, kao izravnom utjecaju na vjernike, i već Farlati navodi kako je De Dominis zatražio mišljenje rimskog Zbora obreda o tome koju vrstu biskupskog ruha on treba propovijedati. No Neale navodi i sukob između spomenutog Zbora obreda i De Dominisa oko njegova propovijedanja, ali taj podatak nigdje nije bilo moguće provjeriti. De Dominis štoviše u svom drugom izvješću o stanju splitske Crkve koje je predao osobno Papi 1605. slobodno navodi da propovijeda tokom cijele godine na blagdane, u korizmi svakodnevno, a katkad i dva puta, na hrvatskom i talijanskom. O De Dominisovu propovijedanju vidi: Slavko Kovačić: *Marko Antun De Dominis na čelu splitske crkve*. u: *Marko Antun De Dominis - Zbornik radova*, Split 2006. 47-48.

34 Misli se na Joannesa Chrysostomusa, Ivana Zlatoustog (344./345.-407.). Bio je jedan od četvorice grčkih crkvenih otaca (uz Grgura Nazijanskog, Atanazija i Bazilija), zaštitnik propovjednika.

35 Misli se na Grgura Mlađeg Nazijanskog, Grgura teologa (330.-389./390.). Bio je jedan od četvorice grčkih crkvenih otaca (uz Grgura Nazijanskog, Atanazija i Bazilija), djelovao kao retor, bio carigradski biskup 381., ali je zbog crkvenih intriga odstupio.

36 Penzija ili *pensio* – nameti zvani penzije na bogate crkvene nadarbine (beneficije) u prilog nekih viših crkvenih službenika koji bi su po sudu svojih nadređenih bili nedovoljno opskrbljeni materijalnim sredstvima, bili su uobičajena praksa. Obveza De Dominisa bila je isplaćivati 500 dukata Udinskom dekanu, kasnijem trogirskom biskupu Andreucciju, koji mu je bio i protukandidat prilikom izbora za mjesto splitskog nadbiskupa. To je bila gotovo trećina godišnjih primanja splitskog nadbiskupa te je neshvatljivo zašto je to primijenjeno na splitsku nadbiskupiju koja je u to vrijeme bila pod Turcima pa je imala izuzetno velike financijske potrebe. (Vidi: Slavko Kovačić: *Marko Antun De Dominis na čelu splitske crkve*. u: *Marko Antun De Dominis - Zbornik radova*. Split 2006. 44-45.)

37 Marzio Andreuzzi (1557.-1622.), od 1589. godine bio je dekan kolegijalne crkve u Udinama i namjesnik kardinala Cinzija Aldobrandinija. Natjecao se za splitsku nadbiskupsku stolicu 1602., ali protiv njegovog imenovanja bila je Mletačka Republika. 1604. imenovan je za trogirskog biskupa.

38 De Republica Ecclesiastica Libri X, odnosno Deset knjiga o crkvenoj državi, životno djelo Marka Antuna De Dominisa. Prvi svezak objavljen je u Londonu 1617.

39 De Dominisove konstitucije koje su imale obvezivati Kaptol i katedralni kler, a izdane su 1606. Kaptol je apelirao protiv njih kod Svete Stolicе koja je onda 1607. neke od

- njih poništila, a ostale preinačila. O De Dominisovim konstitucijama vidi: Ivan Ostojić: *Metropolitanski kaptol u Splitu*. Zagreb 1975. 153.
- 40 Vjerojatno se misli na situaciju kada je de Dominis 27. rujna 1613. izopćio trogirске svećenike Ivana Centanija i Šimuna Celio-Cegu, koji su, držeći da je de Dominis prekoračio ovlasti, i dalje nastavili obavljati službu. Tijekom te, ali i prijašnje godine bilo je i više sličnih situacija, kada se de Dominis stavljao na stranu nekih Andreucciju nepodobnih svećenika, dok je izopćavao neke sklone Andreucciju. (Vidi: Vicko Kapitanović: *Marko Antun De Dominis kao metropolit*. u: *Marko Antun De Dominis - Zbornik radova*. Split 2006. 98.)
- 41 Iz: *Djela*, 9:4. Biblija, Stari i Novi zavjet. Zagreb 1968.
- 42 Engleski prijevod De Dominisova teksta što ga Farlati donosi na latinskom (vidi: Daniele Farlati: *Illyricum Sacrum III*. Venetiis 1765. 489.)
- 43 Sintronon je sjedište za svećenike u ranobizantskim crkvama, koje je bilo smješteno uz polukrug apside te nadvišeno episkopskom stolicom. O njegovu postavljanju u kor splitske katedrale te o samom uređenju katedrale vidi: Goran Nikšić: *Kor splitske katedrale*. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 40, Split 2003-2004. 263-268.
- 44 Neale navodi krivu informaciju jer po Kovačiću (vidi: Slavko Kovačić: *Marko Antun De Dominis na čelu splitske crkve*. u: *Marko Antun De Dominis - Zbornik radova*. Split 2006. 53.) proširenje kora jedini je graditeljski zahvat De Dominisa u katedrali, a prema Radoslavu Tomiću (vidi: Radoslav Tomić: *Barokni oltari i skulptura u Dalmaciji*. Zagreb 1995. 58-60) ciborij s anđelima nosačima izgrađen je za vrijeme De Dominisova nasljednika Ponzonija (slike u novom oltaru su one njegova brata Matije Ponzonija, odnosno Pončuna). De Dominis probija zid i gradi kor 1615., a novi oltar se spominje tek u vizitacijama iz 1704. Neale je tu krivu informaciju najvjerojatnije preuzeo iz putopisa o Dalmaciji Gardnera Wilkinsona.
- 45 Neale pogrešno navodi da se ta odredba odnosi na sve svećenike, jer se ona odnosi samo na ređenike i pripravnike. Godine 1613. De Dominis je ovlastio Splitski kaptol da tajnim glasovanjem odlučuje koji će svećenički kandidati biti pomaknuti u više redove, a koji ne. Godine 1615. donosi drugu uredbu o klericima, po kojoj će Kaptol prije svakog od četiri godišnja roka za ređenje svećeničkih kandidata raspraviti o životu, učenju i ponašanju svih pripravnika, a ne samo ređenika, te glasovanjem odlučiti koji od njih će i dalje ostati u kleričkom staležu, a koji će biti zauvijek otpušteni. (Vidi: Slavko Kovačić: *Marko Antun De Dominis na čelu splitske crkve*. u: *Marko Antun De Dominis - Zbornik radova*. Split 2006. 55.)
- 46 Farlati navodi da je De Dominis time htio obnoviti običaj koji je vladao u kršćanskoj starini, a koji je nalagao da se o prikladnosti ređenika izjašnjavaju i puk i svećenstvo. Prema tome Nealova konstatacija da De Dominisova odredba nije u skladu sa starim običajima je pogrešna. (Vidi: Daniele Farlati: *Illyricum Sacrum*. III. Venetiis 1765. 493-494. Slavko Kovačić: *Marko Antun De Dominis na čelu splitske crkve*. u: *Marko Antun De Dominis - Zbornik radova*. Split 2006. 55.)
- 47 Ultramontanizam je eklesijološko-pravna doktrina koja prenaplašeno zastupa papinski primat, ne samo u vjerskim nego i u društveno-političkim stvarima.

- 48 Ovaj podatak je zanimljiv jer ukazuje na to da je Neale prilikom svojeg posjeta proučavao i kaptolske zapisnike sjednica.
- 49 U originalu se koriste drugačija imena spomenutih svećenika: Gregory de Benedictis (Grgur Benedetti), Francis Orsillo (Frane Orsilo), Innocent Chachich (Inocent Kačić) i Francis Manoli (Frane Manola). Spomenuti Frane Orsilo 1622. postaje i splitski kano-nik. O njemu vidi: Ivan Ostojić: *Metropolitanski kaptol u Splitu*. Zagreb 1975. 226.
- 50 Misli se na Rimsku biskupiju, odnosno papu.
- 51 Neale prenosi ovaj događaj onako kako ga opisuje Farlati, ali donosi prijevod s latinskog: *Mentis in guture*, na engleski: *You lie in your throat*. (Vidi: Daniele Farlati: *Illyricum Sa-crum*. III. Venetiis 1765. 495. Slavko Kovačić: *Marko Antun De Dominis na čelu splitske crkve*. u: *Marko Antun De Dominis - Zbornik radova*. Split 2006. 48.)
- 52 Interdikt nastupa 17. travnja 1606. za vrijeme Pavla VI., a uzrok je to što je Venecija branila svoju građansku jurisdikciju. Povod interdiktu nad Venecijom bilo je to što je Mletačka Republika zabranila Crkvi gradnju crkava, samostana i bolnica, te kupovanje nekretnina bez državne dozvole. De Dominis je u ovom sukobu stao na stranu Mletačke Republike. O De Dominisu i njegovom stavu prema interdiktu Venecije vidi: Branko Jozić: *Marko Antun De Dominis u sporu između Mletačke Republike i pape Pavla V.* u: *Marko Antun De Dominis - Zbornik radova*. Split 2006. 119-131.
- 53 Sforza Ponzoni, rođen 1581. u Veneciji, brat slikara Mateja Ponzonija (Pončuna). Postao je splitski nadbiskup 1616., nakon De Dominisova odlaska u Englesku. U 19. stoljeću mislilo se da su oba brata Ponzoni rođena na Rabu, i da su bili u srodstvu sa De Domini-som, no u novije vrijeme je dokazano da su oni bili Mlečani čija je majka potekla iz obi-telji u koju se udala De Dominisova sestra. O vezi De Dominisa i Ponzonija vidi: Slavko Kovačić: *Marko Antun De Dominis na čelu splitske crkve*. u: *Marko Antun De Dominis - Zbornik radova*. Split 2006. 67. Kruno Prijatelj: *Marginalije o nadbiskupu Markantunu De Dominisu i braći nadbiskupu Sforzi i slikaru Mateju Ponzoniju*. Kulturna baština, Split 1993, 22-23. 51-58.
- 54 Prijevod spomenutog pisma s latinskog na hrvatski objavljen je u knjizi *Marko Antonije de Dominis, Izabrani radovi 2*, objavljenoj u Splitu 2003.
- 55 Ograničavanje nečije vlasti, obično u vezi s odrješenjem grijeha. Događa se kada zakoniti starješina pridrži sebi sud i odrješenje grijeha ili kazne, ograničavajući redovite svećenike u njihovu pravu odrješenja grijeha. (Jeronim Šetka: *Hrvatska kršćanska terminologija*. Split 1976. 235.)
- 56 Godišnje pristojbe u prilog papinskoj blagajni u visini prihoda prve godine uživanja crkvene nadarbine dobivene od pape (*Opći religijski leksikon*. Zagreb 2002. 34.).
- 57 U katoličkoj liturgiji, uska vrpca od bijele vune u obliku grčkog slova Y koju papa i metropoliti nose oko vrata a simbolizira Kristovo raspeće. Papa palij podjeljuje metropo-litima kao znak vlasti koju u zajedništvu s Rimskom crkvom imaju u svojim crkvenim pokrajinama (*Opći religijski leksikon*. Zagreb 2002. 679-680).
- 58 Komenda znači davanje prihoda jedne crkve ili samostana nekome tako da se, kad njega nestane, prihodi vraćaju crkvi ili samostanu (lat. *Commenda* znači što je nekome

povjereno na čuvanje). Vidi: Jeronim Šetka: *Hrvatska kršćanska terminologija*. Split 1976. 129-130.

- ⁵⁹ Preporuka označava način izbora za određenu službu unutar crkvene hijerarhije Katoličke crkve, uglavnom za biskupsko mjesto, kada članovi Kaptola ili svećenstva općenito daju preporuku za jednu ili više osoba pogodnih za tu službu. Razlikuje se od uobičajenog nominiranja i izbora u tome što biskupi ili svećenstvo nisu oni koji uistinu biraju, već Vatikan zadržava potpunu slobodu prilikom izbora.
- ⁶⁰ Neale koristi latinsku riječ *praemunire* koja u engleskom jeziku označava kazneno djelo uvođenja nekog stranog autoriteta u državu. Ovaj zakon je uveden u 16. stoljeću, za vrijeme kraljice Elizabete, a odnosio se ponajprije na zabranu poštivanja autoriteta Katoličke crkve, odnosno papinske vlasti.
- ⁶¹ Neale koristi naziv Coira.
- ⁶² Naziv ovog djela na hrvatskom je *Prvi proglas. Proglas monsinjora Marka Antuna de Dominisa splitskog nadbiskupa o razlozima svoga odlaska iz Italije*, a objavljeno je u Heidelbergu 1616. Iste godine ponovno je objavljeno u Londonu, ali na početku njegova djela *De Republica ecclesiastica*. Te godine u Londonu je objavljen i prijevod tog proglašenja na engleski.
- ⁶³ George Abbot (1562.-1633.), canterburyjski nadbiskup, bio je poznat po svojem neprijateljstvu prema katolicima.
- ⁶⁴ Puni naziv djela na latinskom je: *Scogli del christiano naufragio, quali va scoprendo la santa Chiesa di Christo alli suoi diletti figliuoli, perchè da quelli possano allontanarsi*, a objavljeno je 1618. u Londonu. Hrvatski prijevod naslova je *Hridi kršćanskog brodoloma otkriva sveta Kristova crkva svojoj voljenoj djeci da bi ih se mogli kloniti*, a prijevod na hrvatski je objavljen u: *Marko Antonije de Dominis, Izabrani radovi 2*, Split 2003. 109-188.
- ⁶⁵ κτήμα ἐς αἰῶνι (Ktema es aei) – *Trajno blago*, izraz što ga je skovao atenski historičar Tuki-did (oko 455.-oko 396.).
- ⁶⁶ De Dominisovo djelo dočekalo je svoje drugo izdanje, a prvi svezak tog drugog izdanja izašao je u Splitu 2003. godine u izdanju izdavačke kuće Lamar.
- ⁶⁷ Titula ravnatelja bolnice Savoy, koju je osnovao Henrik VII. godine 1505., a bila je posvećena Isusu, Djevici Mariji i Ivanu Krstitelju, te je bila namijenjena siromasima. Prema kasnijoj odredbi Henrika VIII. trebala je imati ravnatelja i još četiri kapelana koji su imali točno određene dužnosti, ali i značajne prihode. S vremenom je taj položaj ravnatelja postao samo titula. De Dominis je na to mjesto bio postavljen 1618., a ostavku je dao 1621. Bio je jedini ravnatelj koji nije bio Englez.
- ⁶⁸ Ovu sinodu Neale naziva Synod of Dort. To je bila opća sinoda reformiranih crkava, održana u Dodrechtu od 1618. do 1619., a završila je, nakon 180 sjednica, Dodrechtским kanonom. (Vidi: *Opći religijski leksikon*. Zagreb 2002. 204.)
- ⁶⁹ Sv. Ciprijan bio je pravnik i učitelj retorike, a 249. g. imenovan je kartaškim biskupom. Zauzimao se za jedinstvo Crkve i poticao na milosrđe. Prvi afrički biskup mučenik.
- ⁷⁰ Bazilije Veliki (329.-379.), svetac i cezarejski biskup. Promicao helenističku naobrazbu, posebno platonizam, reformirao liturgiju, pisao homilije, dogmatske i asketske spise, te se borio protiv arijanizma.

- ⁷¹ Psalam 121 sa 159 stranice molitvenika *Officium Parvum. Graece et latine. Ad usum Congregationis B. Mariae Virginis*, objavljenog 1823. u Avenionu. Hrvatski prijevod: Jeruzalem, koji je gradio i kojeg je i sam bio dijelom.
- ⁷² Citat iz Biblije kralja Jakova: *Perhaps he therefore departed for a season, that thou shouldst receive him for ever; not now as a servant, but above a servant; a brother beloved*, hrvatski prijevod preuzet iz: Poslanica Filemonu 1:15-16. Biblija, Stari i Novi zavjet. Zagreb 1968.
- ⁷³ Vidi bilj. 63.
- ⁷⁴ Radi se o Richardu Neileu, durhamskom biskupu od 1617. 1627., kojem autor navodi pogrešno ime.
- ⁷⁵ George Montaigne (1569.-1628.), lincolnski biskup od 1617. i londonski biskup od 1621.
- ⁷⁶ Lancelot Andrews (1555.-1626.), winchesterski dekan, sudjelovao na Dodrechtskoj sinodi sa De Dominisom.
- ⁷⁷ John Williams (1582.-1650.), lincolnski biskup, pa nadbiskup u Yorku, politički savjetnik kralja Jakova I., čuvar državnog pečata od 1621. do 1625.
- ⁷⁸ Autor misli na papu Grgura XV., koji je bio papa od 9. veljače 1621. do 8. srpnja 1623. godine, a koji je bio De Dominisov prijatelj iz mladosti.
- ⁷⁹ Tzv. *Drugi proglas*, što ga je De Dominis napisao u Rimu 1622., a objavljen je 1623. U njemu De Dominis obrazlaže svoj povratak iz Engleske, te povlači većinu svojih teza. Proglas je objavljen u hrvatskom prijevodu u: *Marko Antonije de Dominis, Izabrani radovi* 2, Split 2003. 215-246.
- ⁸⁰ Neale ovaj trg pogrešno naziva Campo di Fiora. Radi se o rimskom trgu Campo de' Fiori, istom onom na kojem je 24 godine prije De Dominisova tijela spaljen i filozof Giordano Bruno.
- ⁸¹ Neale koristi latinske nazive ulaza u grad Split. Srebrna vrata naziva Porta Argentea, Mjedena naziva Porta Aenea, Željezna Porta Ferrea te Zlatna Porta Aurea. Nazivi se poklapaju s uvriježenim današnjim nazivima, no Neale je zamijenio južna i istočna vrata, s obzirom da je danas uvriježeno da se istočna vrata nazivaju Srebrna, a južna su Mjedena.
- ⁸² U 19. stoljeću, još se uvijek smatralo da je današnja krstionica zapravo Eskulapov hram, dok je poslije prevladala teorija da je to zapravo bio Jupiterov hram (do tada se smatralo da je današnja katedrala bila Jupiterov hram).
- ⁸³ 517 engleskih stopa iznosi 157,5 metara. Za razliku od ostalih informacija o Palači koje preuzima iz putopisa o Dalmaciji Sir Johna Gardnera Wilkinsona, Neale mjere same Palače uzima iz monografije o Dioklecijanovoj palači Roberta Adama, što i navodi, ali tek kasnije.
- ⁸⁴ Katedralni trg Neale naziva talijanskim nazivom Piazza del Duomo.
- ⁸⁵ 8 stopa i 9 inča iznosi 2,65 metara, 8 stopa i 8 ¼ inča iznosi 2,64 metara, 10 stopa i 4 inča iznosi 3,1 metar, 9 stopa i 10 inča iznosi 3 metra, 9 stopa i 4 inča iznosi 2,75 metara.
- ⁸⁶ Opis Peristila – mjere, kao i detaljan opis razmještaja, Neale preuzima sa 127 i 128 stranice putopisa o Dalmaciji Gardnera Wilkinsona.
- ⁸⁷ U originalu na engleskom: *Thou hast conquered, O Galilaean*, stih Georgea Herberta (1593-1633), engleskog manirističkog pjesnika, govornika i anglikanskog svećenika iz

- Walesa. Neale hoće reći da je kršćanstvo pobijedilo poganstvo, tj. u slučaju Splita da je Krist osvojio rimski hram.
- ⁸⁸ Neale navodi da je ovo citat, ali ne i čiji, no ovaj opis doslovno je preuzet sa stranice 129 Wilkinsonova putopisa po Dalmaciji.
- ⁸⁹ 78 stopa i 4 inča iznosi 23 metra i 8 centimetara.
- ⁹⁰ Za sliku kupole katedrale vidi: Tomislav Marasović: *Dioklecijanova palača*. Beograd 1882. 108.
- ⁹¹ Zanimljivo je da Neale ovdje navodi kako nije moguće odrediti dataciju uređenja kora, dok ranije u tekstu navodi kako De Dominis provodi to preuređenje. O koru i uređenju katedrale vidi bilj. 43.
- ⁹² Radi se o drvenim korskim klupama, remek-djelu romaničke umjetnosti, koje je De Dominis uklopio u svoj novouređeni kor. O korskim klupama vidi: Goran Nikšić: *Kor splitske katedrale*. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 40, Split 2003-2004. 263-268. O ciboriju vidi bilj. 44.
- ⁹³ 173 stope iznosi oko 53 metra.
- ⁹⁴ Neale misli na Splitskog Nikolu Tvrdoga, kojeg još Farlati spominje kao graditelja zvonika splitske katedrale, a od Farlatija on najvjerojatnije i preuzima to ime. O izgradnji zvonika vidi: Duško Kečkemet: *Restauracija zvonika splitske katedrale*. Zbornik zaštite spomenika kulture, Beograd VI/1956. sv 7, 37-38.
- ⁹⁵ Sfinga nije crvena, nego crna, rađena od crnog granita. O splitskim sfingama vidi: Petar Selem: *Stanje istraživanja sfinga carske palače u Splitu*. u: *Adriatica praehistorica et antiqua*. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku, Zagreb 1970. 639-652.
- ⁹⁶ Godine 1241. kraljica Marija, žena Bele IV., bježeći pred mongolima, sa svoje dvije kćeri, Katarinom i Margaretom, skrila se u Klisu. Kćeri su ondje i umrle, a pokopane su nad glavnim ulazom stolne crkve. O sarkofagu i povijesnim okolnostima ovog događaja vidi: Milan Ivanišević: *Natpisi iz godine 1242. u Splitu i Trogiru*. Građa i prilozi za povijest Dalmacije, Split 2002., 18. 479-521.
- ⁹⁷ Radi se o nadgrobnoj ploči kanonika Ivana Fabijanovca, vjerojatno iz 15. stoljeća. Više o tom natpisu vidi u: Arsen Duplančić: *Prilog o nadgrobnim spomenicima starijeg doba u Splitu*. Kulturna baština, Split 2007., 34. 231-232. S obzirom da je Neale krivo prepisao natpis, njegova interpretacija potpuno je netočna.
- ⁹⁸ Preuzeto sa 133 stranice putopisa o Dalmaciji Gardnera Wilkinsona.
- ⁹⁹ 115 stopa iznosi oko 35 metara, 100 stopa iznosi oko 30,5 metara, 165 stopa iznosi oko 50 metara.
- ¹⁰⁰ A.U.C. znači *Ab Urbe Condita*, što znači od osnutka grada, pri čemu se misli na Rim. Služilo je za izračunavanje datuma.
- ¹⁰¹ Ovu informaciju Neale preuzima iz djela *Factorum ac dictorum memorabilium libri IX*, rimskog pisca Valerija Maksima (*Valerius Maximus*). On je u toj knjizi sakupio zbirku povijesnih zgoda, anegdota i kuriozita s moralističkom tendencijom, a bila je namijenjena retorskim školama. Iako nedovoljno kritično, djelo je zanimljivo zbog obilja građe. (*Valerije Maksim* u: Enciklopedija leksikografskog zavoda, 7, Zagreb 1964. 601.)
- ¹⁰²

- ¹⁰³ Prvi sarkofag koji Neale spominje jest salonitanski sarkofag koji se nekoć nalazio ispred krstionice u Splitu, a danas je u Arheološkome muzeju u Splitu. S prednje strane prikazan je motiv lova na Kalidonskog veptra, a datira se u drugu četvrtinu 3. stoljeća. (Više o tom sarkofagu vidi u: Nenad Cambi: *Atički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*. Split 1988. 127-129.) Drugi sarkofag o kojem Neale govori jest onaj kanonika Jakova Selimbrića (1516.-1561.) iz XVI. st. (O tom sarkofagu vidi: Ivan Ostojić: *Metropolitanski kaptol u Splitu*. Zagreb 1975. 243.)
- ¹⁰⁴ Zvonik Malog hrama bio je predromanički ili ranoromanički, vjerojatno iz XII. stoljeća, a porušen je 1838. Njegov oblik poznat je i danas po preciznom Casasovom crtežu iz 1802. O zvoniku vidi u: Cvito Fislović: *O splitskom književniku Jurju Dragišiću de Caris*. Split 1962, 12. 11-13.
- ¹⁰⁵ Kuće sa zapadne strane hrama koje su postojale u Nealovo vrijeme zaista su i uklonjene, 1907. godine. O rušenju tih kuća vidi: Frane Buškariol: *Nalaz groba s nakitom kraj krstionice u Splitu*. Kulturna baština, Split 1989, 19. 23.
- ¹⁰⁶ Neale misli na Roberta Adama. O Adamu vidi bilj. 2.
- ¹⁰⁷ 514 stopa iznosi oko 157 metara, 698 stopa iznosi oko 213 metara.
- ¹⁰⁸ Radi se o istočnim, odnosno Srebrnim vratima, koja Neale pogrešno naziva Mjedenima. Ta vrata nisu bila uništena, već su radi lakše obrane grada zazidana u 15. stoljeću. Taj zid uklonjen je tek između 1945. i 1947. godine, pa zbog toga Neale nije mogao vidjeti da vrata još postoje. O istočnim vratima Palače vidi: Arsen Duplančić: *Splitske zidine u 17. i 18. stoljeću*. Zagreb 2007. 40-41.
- ¹⁰⁹ U Nealovo vrijeme donji dio Sjevernih vrata još je bio zatrpan, a uz sjeverni zid bile su izgrađene kuće. Tek u 20. stoljeću sjeverni zid je raščišćen. O Zlatnim vratima i njihovu stanju vidi: Cvito Fisković: *Prilog proučavanju i zaštiti Dioklecijanove palače u Splitu*. Rad JAZU, Zagreb 1950., 279. 6-7, 41.
- ¹¹⁰ Nije moguće identificirati ovaj samostan. Ne radi se o samostanu sv. Klare u jugoistočnom dijelu Palače jer ona nije imala zvonik, već samo malu zvonaru. (O tom samostanu vidi: Jerko Marasović: *Samostan sv. Klare u Dioklecijanovoj palači u Splitu*. Kačić, zbornik radova franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja, Split 26/1994., 26. 347-351.) Jedini drugi samostan koji bi mogao biti uzet u obzir, jest samostan sv. Benedikta i sv. Arnira, koji je imao i zvonik i klaustre, iako se nalazio uz Zlatna, a ne Srebrna vrata Palače. No u vrijeme kada Neale piše o ovom samostanu te spominje službu koja se u njemu odvija, on je već bio prenamijenjen u bolnicu (od 1807. godine, kada se francuska vojska službeno uselila u njega). (O prenamjeni samostana vidi: Cvito Fisković, Ljubomir Kraljević: *Doprinos povijesti vojno-pomorskog saniteta u Splitu*. Split 1972. 19-28.)
- ¹¹¹ Nije bilo moguće utvrditi o kojoj crkvi se radi. Sv. Paško Baylon bio je franjevački svetac, kanoniziran u Splitu 1690., ali u Splitu ne postoji ni jedna crkva posvećena njemu.
- ¹¹² Sv. Ivanu Krstitelju posvećena je krstionica, odnosno Mali hram Palače, o kojem je Neale već govorio. Budući da se za nju ne može reći da je nezanimljiva, nejasno je na koju je crkvu Neale mislio.

- ¹¹³ Radi se o crkvi sv. Dominika sa samostanom, koji se nalaze uz istočni zid Palače. Više o toj crkvi vidi u: *Crkva i samostan dominikanaca u Splitu, Fotomonografija*. Split 1999.
- ¹¹⁴ Zahvaljujući natpisu koji slijedi, znamo da se radi o crkvi sv. Petra Starog na Lučcu.
- ¹¹⁵ Radi se o natpisu na arhitravu bočnih vrata crkve sv. Petra na Lučcu. Ivan Mancini koji se spominje na natpisu bio je splitski prezbiter, koji je 1597. pokopan u toj crkvi, a on ju je, kako kaže natpis, i obnovio. O Ivanu Manciniju i točnoj verziji natpisa vidi: Ivan Ostojić: *Metropolitanski kaptol u Splitu*. Zagreb 1975. 205-206.
- ¹¹⁶ Radi se o Amianu Marcelinu, rimskom povjesničaru iz IV. stoljeća, koji u svom djelu *Povijest* (lat. *Res Gestae*) spominje Čiovo pod imenom Bua. (Vidi prijevod Amijanove knjige: Amijan Marcelić: *Istorija*. Beograd 1998. 253.)
- ¹¹⁷ Ovaj podatak preuzima Neale iz Wilkinsona, iako ovo razdoblje nazivaju drugačije; Neale ga zove *Lower Empire*, a Wilkinson *Later Roman Empire*, ali odnose se na isto razdoblje.
- ¹¹⁸ 500 lakata iznosi oko 450 metara. Ovaj Nealov opis pomalo je nespretan i nejasan. Rt Marjana, odnosno splitskog poluotoka, stoji nasuprot Čiovu, ali Čiovo nije dio istog poluotoka.
- ¹¹⁹ Radi se o Sustipanskome groblju u Splitu.
- ¹²⁰ Autor vjerojatno misli na Kaštelanski zaljev, koji on naziva Canal di Bua, odnosno u prijevodu Čioviski kanal.
- ¹²¹ Neale Kaštela naziva talijaniziranim imenima: Castelsuçuraz, Castelabbadessa, Castelcambio, Castelvitturi, a vjerojatno zbog talijanskih i talijaniziranih prezimena misli da su vlasnici dvoraca u Kaštelima bili Mlečani, što nije točno. O osnivanju Kaštela vidi: Vjeko Omašić: *Kaštela od prapovijesti do početka XX. stoljeća I. dio*, Kaštela 2001. 151-196.
- ¹²² Nije bilo moguće utvrditi o kojoj se uvali radi.
- ¹²³ Ovu grafiju koristi Neale unutar svog originalnog engleskog teksta.
- ¹²⁴ Crkvu sv. Jurja Slatinskog (ili kako ga originalno Neale naziva *st. George Zlatinski*) nije bilo moguće identificirati.

MARK ANTONY DE DOMINIS AND SPLIT IN THE TRAVELOGUE
BY JOHN MASON NEALE

Summary

In 1860. John Mason Neale, Anglican priest and scientist, started his voyage through Istria, Dalmatia, Croatia and Montenegro, and as a result he published his book *Notes, Ecclesiological and Picturesque, on Dalmatia, Croatia, Istria, Styria, with a visit to Montenegro*, in London, 1961. This paper gives the translation of the end of the VIIth chapter, concerning Neale's travel from Šibenik to Split, and the whole VIIIth chapter, concerning Split and Mark Antony De Dominis. Corrections, explanations and comments of the author are also given as notes at the end of the text.

Since Neale was a priest and a theologian, and he was mostly interested in the history of the Eastern church, his attention was set mainly on the history of church in this area. In the first and biggest part of the VIIIth chapter, he is mostly interested in famous theologian and scientist M. A. De Dominis, the archbishop of Split in the 17th century. Neale gives us the story about De Dominis, based mostly on Farlati's work *Illyricum Sacrum*. De Dominis was famous, especially in England, because he had left Catholic church and escaped to England. He wrote his monumental work *De Republica Ecclesiastica*, which was first published in London. After some time spent in England, he decided to return to Rome, where he was put on trial and eventually died in prison.

Second part of the chapter gives us insight into the most important monuments of Split. Descriptions of those monuments are mostly based on two books about Dalmatia and Split, written by two other English writers who had visited Split before Neale. The first book is *Dalmatia and Montenegro: with a journey to Mostar in Herzegovina and remarks on the slavonic nations...* written by J. Gardner Wilkinson, and the second one is *Ruins of the palace of the emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia* written by Robert Adam.

In the third and last part of the chapter, Neale gives us a short description of the history, nature, and monuments of the island Čiovo. There are many mistakes and misconceptions found in the text, and all of them have been corrected and presented as the notes at the end of the text. The original names of the places used by Neale are also given and commented in those notes.

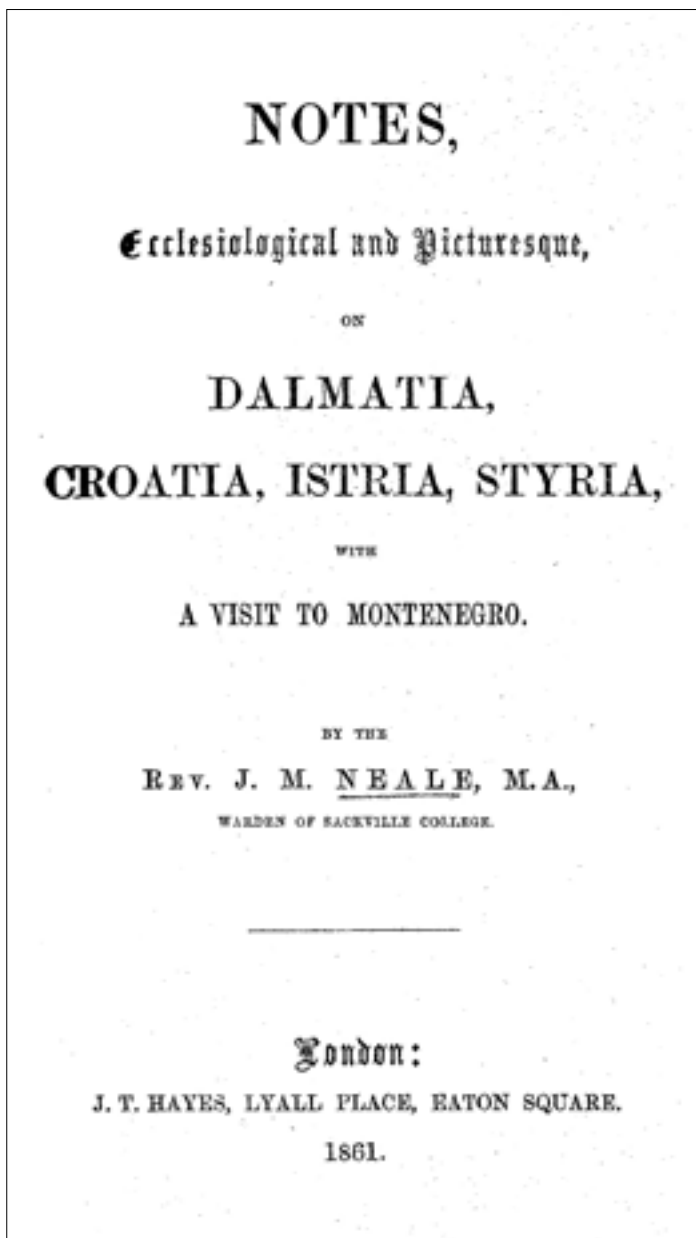
Prevela: Tamara Tomić Grčić

slika 1. John Mason Neale (<http://anglicanhistory.org/neale/>)

slika 2. John Mason Neale i njegova obitelj ispred kuće u East Greansteadu u Engleskoj 1855. g. (foto: Philip Henry Delamotte)

slika 3. Naslovna strana Nealeova putopisa 'Crkvene i slikovite bilješke o Dalmaciji, Hrvatskoj, Istri, Štajerskoj, s posjetom Crnoj Gori', London, 1861. g.